

לעילוי נשמת האיש היקר דוד מוראד
נלב"ע ב"ח מרחשוון תשפ"ב

חגי מזוז

שמות מועדי ישראל במקורות אסלאמיים מימי הביניים וזיקתם למסורת היהודית

מבוא

החל מהמאה התשיעית ניתן למצוא מקורות אסלאמיים המתארים היבטים שונים של הדת היהודית ובכללם מועדי ישראל. להלן רשימה של מלומדים מוסלמים בני התקופה העבאסית (750–1258) והתקופה הממלוכית (1250–1517) שנדרשו לנושא זה: אחמד בן אסחאק אבי יעקוב, המוכר כאליעקובי (מת ב־897 בערך),¹ מחמד בן אחמד אלבירוני (973–1048),² מטהר בן טאהר אלמקדסי (המאה העשירית),³ מחמד בן אבראהים בן יחיא אלכתבי, המוכר כאלוטואט (1235–1318),⁴ אחמד בן עבד אלוהאב אלנוירי (1272–1332),⁵ אחמד בן עלי אללקשנדי (בערך 1355–1418)⁶ ואחמד בן עלי אלמקריזי (1364–1442).⁷ על אף הדמיון בין התיאורים של מועדי ישראל במקורות האסלאמיים הם שונים באורכם, באופיים ובהיבטים הקשורים למועדים שבהם הם עוסקים. ניתן לחלק אותם לשלוש קבוצות: (א) תיאורים של חמישה חגים וארבעה צומות (אליעקובי ואלמקדסי); (ב) תיאורים של שבעה מועדים (ראש השנה, יום כיפור, סוכות, פסח, שבועות, פורים וחנוכה), שעל פי רוב יש

* אני מודה לד"ר יואל מרציאנו ולגב' שושנה מנדלבוים על הערותיהם המחכימות והמועילות שתרמו לשיפור איכות המאמר. גרסה מוקדמת של מאמר זה הושמעה בקונגרס העולמי ה־18 למדעי היהדות הקונגרס באוניברסיטה העברית בירושלים ב"ד באב תשפ"ב (11 באוגוסט 2022).

1 על חייו ועבודתו של אליעקובי, ראו: אדנג 1996, עמ' 36–39; זמאן 2002; תומס 2010. על תיאורו של אליעקובי את מועדי ישראל, ראו: שריינר 1885; מזוז 2022.

2 על חייו ועבודתו של אלבירוני, ראו: בואלו 1960. על תיאורו של אלבירוני את מועדי ישראל, ראו: שריינר 1886, עמ' 263–266; רצהבי תש"ן; אדנג 1996, עמ' 92–93; דה־בלואה 2014, עמ' 71–72.

3 על חייו ועבודתו של אלמקדסי, ראו: אדנג 1996, עמ' 48–50. על תיאורו של אלמקדסי את מועדי ישראל, ראו: אדנג 1996, עמ' 259–260; אדנג תשנ"ו.

4 על חייו ועבודתו של אלוטואט, ראו: גרסטי 2013. על תיאורו של אלוטואט את מועדי ישראל, ראו: מזוז 2018.

5 על חייו ועבודתו של אלנוירי, ראו: שפוטו־רמאדי 1995.

6 על חייו ועבודתו של אללקשנדי, ראו: בוסורת' 1978.

7 על חייו ועבודתו של אלמקריזי, ראו: רוזנטל 1991. על תיאורו של אלמקריזי את מועדי ישראל, ראו: מזוז 2019; מזוז 2021.

בהם חלוקה בין חגים מדאורייתא ומדרבנן (אלרטואט, אלנוירי ואלקלקשנדי); (ג) ותיאורים של כל החגים וכל הצומות (אלבירוני ואלמקריזי).

שניים מבין המלומדים הנזכרים לעיל, אלבירוני ואלמקריזי, דנו במועדי ישראל ובלוח השנה העברי בפירוט רב יותר מהאחרים. באחד הפרקים ב'אלאאת'אר אלפאקנה ען אלקרונן אלח'אליה' (להלן: 'אלאאת'אר אלפאקנה') סקר אלבירוני את לוח השנה העברי וכן את החגים והצומות שבו.⁸ נוסף על הצומות הקנוניים מצוינים שם צומות לא־קנוניים שנזכרים במגילת תענית בתרא, חיבור מתקופת הגאונים (המאה השביעית–האחת־עשרה) המפרט תאריכים שבהם היו כאלו שצמו בשל מאורעות קשים שפקדו את העם היהודי.⁹ מקום נוסף שאלבירוני נדרש בו ללוח השנה העברי הוא 'פֶּתָאב אלקאנון אלמֶסְעוּדִי'. בספר זה מופיעים תיאורים מתומצתים של החגים והצומות (כולל אלה הנזכרים במגילת תענית בתרא) לפי סדר כרונולוגי, אך מבלי לציין את חודשי השנה.¹⁰ גם אלמקריזי דן במועדי ישראל בכמה מעבודותיו: פעמיים ב'אלמֶנְאָעֵט' ואלאֶעְתָּבָאָר פִּי ד'פֶּר אלח'טֶט ואלאֶעְתָּבָאָר' (להלן: 'אלח'טֶט') ופעם אחת ב'אלח'פֶּר ען אלפֶּשֶׁר פִּי אַנְסָאב אלעֶרֶב וַנְסָב סִיד אלפֶּשֶׁר' (להלן: 'אלח'פֶּר').¹¹ התיאור הראשון ב'אלח'טֶט' מפורט, ארוך ודי מקורי, ואילו השני מועתק כמעט מילה במילה מ'פֶּתָאב אלפֶּדָא ואלתֶּאָרְחִי' מאת אלמקדסי.¹² גם ב'אלח'פֶּר' ניכר כי אלמקריזי השתמש בדבריו של אלמקדסי.¹³

בשנת תשנ"ג פרסם חגי בן־שמאי מאמר העוסק במספר אזכורים של המילה 'גִּמְעָה' בערבית היהודית של ימי הביניים והראה כי היא משמשת במשמעות של "היום הקודם ליום מועד".¹⁴ משה בראשר הראה כי המונח 'ערובה', הנידון אף הוא במאמרו של בן־שמאי, משמש באותה משמעות עד ימינו בתוניסיה ובלוב.¹⁵ מספר שנים לאחר מכן נדרש יצחק אבישור לכינויים של ערבי שבתות ומועדי ישראל בערבית־יהודית והעיר עליהם כמה הערות.¹⁶ על אף ההידרשות הרבה למונחים המשמשים לציון ערבי שבתות וערבי חגים בערבית־יהודית של ימי הביניים, עד כמה שידיעתי

8 בירוני 1878, עמ' 275–283.

9 ראו: מגילת תענית תרס"ח, עמ' קכז–קלז.

10 בירוני 1954, עמ' 199–205.

11 מקריזי 2003, ד, עמ' 942–948, 961–962; מקריזי 2013, א, עמ' 200–204.

12 אדגנ 1996, עמ' 257 הערה 1. למקור, ראו: מקדסי 1907, ד, עמ' 37–38.

13 מקריזי 2013, א, עמ' 200.

14 בן־שמאי תשנ"ג.

15 בר־אשר תשנ"ג.

16 אבישור תשנ"ז.

משגת, עדיין חסר דיון בשמות החגים בקרב יהודי המזרח בתקופה זו. כמו כן טרם הייתה התייחסות אקדמית מקיפה לשמותיהם של מועדי ישראל במקורות אסלאמיים מימי הביניים.¹⁷ להלן אציג את שמות מועדי ישראל כפי שהם מופיעים בתיאורים של המלומדים המוסלמים הנזכרים לעיל ואבחן את זיקתם לשמות המועדים שבמסורת היהודית. רבים משמות החגים והצומות שיוצגו במאמר זה נזכרים אצל כמה וכמה מלומדים מוסלמים. במהלך הדיון אזכיר רק את המלומד הקדום ביותר שאצלו נזכר החג ואילו כל השאר יוזכרו בהערות שוליים.¹⁸

שמות המועדים

ראש השנה

(א) אליעקובי היה הראשון שציין את מועד זה וקרא לו 'רַאָ'ס אלסְנַה',¹⁹ תרגום מילולי של ראש השנה. זה שם החג כפי שהוא מופיע במקורות בתרמקראיים.²⁰ השמות המקראיים של החג הם יום תרועה (במדבר כט, ט) וזכרון תרועה (ויקרא כג, כד).

(ב) אלמקדסי כינה את החג 'רַאָ'ס אלשְהַר', ומשמעות שם זה היא ראש החודש. הוא הוסיף כי היהודים מכנים אותו 'עֵיד רַאֵשׁ הַשָּׁנָא' (בחלק מכתבי היד מופיע כ'הַשָּׁא', טעות הנובעת מהשמטת האות נון).²¹ היום הראשון של ראש השנה אכן חל בראש חודש וייתכן שלפנינו השפעה מקראית של ויקרא כג, כד או במדבר כט, א, שם נאמר כי החג חל "בַּאֲחַד לַחֹדֶשׁ".

(ג) לפי אלמקריזי, ראש השנה הוא 'עֵיד אלבְּשַׁא'רַה פְּעֵתַק אלאַרְקַאָא' (חג בשורת שחרור העבדים).²² אשתור שיער כי אלמקריזי שאל תיאור זה ממסכת ראש השנה בתלמוד הבבלי בו מדובר על שחרור העבדים בשנת היובל (האמור נזכר בדרך ח ע"ב, אך אשתור הפנה בטעות אל דף כה ע"ב). אולם הוא הוסיף כי אלמקריזי לא ציין את יום זה כיום הדין ויום בריאת העולם, ולכן נראה ששאב ממקורות קראיים שלפיהם העולם נברא בחודש ניסן ומסיבה זו החשיב את הראשון לתשרי כיום תרועה.²³

17 לאחרונה פרסמה יהודית הנשקה מאמר עם זיקת מה לנושא. מאמר זה מראה שהיהודים בפקיעין בדורות האחרונים העדיפו להשתמש בשמות הערביים של מועדי ישראל מאשר בשמות העבריים שלהם. ראו: הנשקה 2018.

18 קיים קשר בין חלק מהתיאורים שבא לידי ביטוי בהעתקה או בהתבססות על מקורות קודמים. יש לבחון את מידת התלות ביניהם בחינה יסודית ואני מקווה להידרש לכך בעתיד.

19 יעקובי 1960, א, עמ' 66. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: בירוני 1878, עמ' 275; בירוני 1954, עמ' 199; מקריזי 2003, ד, עמ' 945.

20 לדוגמה: משנה ראש השנה א, א.

21 מקדסי 1907, ד, עמ' 37. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: וטואט 1990, עמ' 216-217; נוירי 1923, א, עמ' 195; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 426; מקריזי 2003, ד, עמ' 962; מקריזי, 2013, א, עמ' 200.

22 מקריזי 2003, ד, עמ' 945.

23 אשתור תש"ד, עמ' 373-374.

במסכת ראש השנה ישנה מחלוקת באשר לשאלה האם בשנת היובל העבדים משתחררים בראש השנה או שמא ביום הכיפורים. לפי שתי השיטות עליהם להמתין עד ליום הכיפורים כדי ששחרורם יכנס לתוקף. אם כן, או שאלמקריזי שגה בדבריו או שהוא שאב את המידע ממקור אחר. לדעתי, דברי אלמקריזי מלמדים כי שאב באופן משובש מקטע שמופיע שלוש פעמים במוסף של ראש השנה ומדבר על שחרור עבדים כמטפורה: "היום הרת עולם. היום יעמיד במשפט כל יצורי עולם. אם כבנים אם כעבדים. אם כבנים, רחמנו כרחם אב על בנים. אם כעבדים, עינינו לך תלויות. עד שתחננו ותוציא לאור משפטינו קדוש".²⁴ נוסף על כך אלמקריזי לא ציין את התקיעה בשופר. בשל המרכזיות של תקיעה בשופר בראש השנה אצל הקראים ובהתחשב בכך ש'היום הרת עולם' לקוח מנוסח התפילה הרבני, נראה שטענתו של אשתור שגויה.

צום גדליה

הראשון שהזכיר את צום גדליה הוא אליעקובי, שקרא לו 'צום קְדִיָא בן אַח'יקאם',²⁵ בדומה לאופן שבו הוא מכונה במסורת היהודית – צום גדליה. גם אלבירוני קרא לו כך, אלא שהוא תעתק את שמו של גדליה בן אחיקם אחרת קמעה, קְדִיָא בן אַח'יקאם, ובי'אלקאנון אלמסְעוּדִי' הוא ציין גם את שם סבו: קְדִיָא בן אַח'יקאם בן שאַפֶּאן (גדליה בן אחיקם בן שפן. השוו לדוגמה: מלכים ב כה, כב).²⁶ לעומתם אלמקריזי הסתפק בשם 'צום קְדִיָא'.²⁷

יום כיפור

(א) אליעקובי לא נקב בשם הצום במפורש, אלא תיאר אותו כיום "שבו הורדו הלוחות השניים למשה בן עמרם".²⁸ נראה כי אליעקובי לא הבין את מהותו של הצום, אך קלט משהו מהמסורת הרבנית, באשר לירידת משה עם הלוחות השניים בעשרה בתשרי.²⁹

(ב) אלמקדסי כינה את יום הכיפורים 'עֵיד צִנְמָא רַבָּא' וביאר כי משמעות שם זה היא 'הצום הגדול' (אלצֶן אלעֶט'ים).³⁰ זה הכינוי הארמי של יום הכיפורים המופיע בתלמוד הירושלמי, 'צוּמָא רַבָּה',

24 מחזור לרה"ש תשע"ב, עמ' שצט, תו, תיא.

25 יעקובי 1960, א, עמ' 66.

26 בירוני 1878, עמ' 275; בירוני 1954, עמ' 199.

27 מקריזי 2003, ד, עמ' 945.

28 יעקובי 1960, א, עמ' 66.

29 ראו: בבלי תענית ל ע"ב: "בשלמא יום הכפורים משום דאית ביה סליחה ומחילה יום שניתנו בו לוחות האחרונות".

30 מקדסי 1907, ד, עמ' 37. למלומדים נוספים שאצלם נזכר הצום בשם זה, ראו: וטואט 1990, עמ' 217; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 426; מקריזי, 2013, א, עמ' 200.

ומשמעותו היא אכן 'הצום הגדול'.³¹ יום כיפור נזכר כגדול שבצומות גם בסידור רב סעדיה גאון (882–942):³² "והגדול שבהם [בצומות] הוא עשרה בתשרי אשר הוא צום הכפור" (ואעטמהא יום עשרה פי תשרי אלדי הו צום אלכפור).³³ כלומר יהודים כבר תרגמו את שם הצום מארמית לערבית טרם אלמקדסי. גם המומר היהודי לאסלאם, סמואל אלמע'רבי (1125–1175),³⁴ כינה בחיבורו הפולמוסי 'אפחאם אליהוד' את יום הכיפורים בשם 'הצום הגדול [ביותר]' (אלצ'ום אלצ'פ'ר),³⁵ מה שנראה כתרגום נוסף לערבית של 'צומא רבה'.

(ג) אלברוני הוא הראשון שציין את יום הכיפורים בשם הקרוב לאחד משמותיו המקראיים, 'צ'ום אלכפור' (צום הכיפור).³⁶ ב'אלקאנון אלמס'עודי' הוסיף אלברוני כי משמעות המילה 'כפור' היא כפרה (כפ'ארה).³⁷ גם אלמקריזי כינה את הצום 'אלכפור', אך הסביר כי משמעות המילה בעברית היא מחילה (אס'ת'ע'פאר).³⁸ צירוף דומה ל'צ'ום אלכפור' מופיע ב'ונת'נה ת'קף', פיוט ארץ ישראלי מהתקופה הקדם-אסלאמית, הנמצא גם בגניזת קהיר, שם הצום נזכר כ"יום צום כיפור".³⁹

(ד) אלברוני הוא גם הראשון שכינה את יום הכיפורים 'אלע'אשור'א'.⁴⁰ ייתכן שהדבר נבע מהיכרות עם אחד משמותיו של יום כיפורים במסורת היהודית, 'יום העשור',⁴¹ על בסיס כמה פסוקים שנאמר בהם כי הוא חל "בְּעֶשְׂרֵי לַחֹדֶשׁ" (ויקרא טז, כג; כז, כה; ט; במדבר כט, ז) וייתכן שהדבר נעשה בהשפעת השפה הארמית. אונקלוס תרגם את המילה "עֶשְׂרֵי" כ"עֶשְׂרָא" והיא תורגמה באופן דומה בתרגום יונתן.⁴² המומר היהודי לאסלאם, עבד אלחק אלסלאמי (סוף המאה הארבע-עשרה),⁴³ כינה בחיבורו הפולמוסי 'אלסיף אלמ'דוד פי אל'רד ע'לא א'ח'באר אליהוד' את יום הכיפורים 'יום ע'אשור'א'.⁴⁴ ייתכן אפוא ששם זה רווח בקרב חלק מקהילות היהודים בעולם האסלאם. אפשר גם

31 ירושלמי ראש השנה א, ד (ח ע"ב); ירושלמי יומא ח, ד (מא ע"א).

32 על חייו ועבודתו של רב סעדיה גאון, ראו: בן-שמאי 2010.

33 רס"ג תשכ"ג, עמ' רנח.

34 על חייו ועבודתו של סמואל אלמע'רבי, ראו: פיירסטון 2004; שמידטקה 2010.

35 סמואל 1964, עמ' 66 (א 17); סמואל 2006, עמ' 40.

36 בירוני 1878, עמ' 276. על השימוש במונח 'כיפור' ולא ב'יום הכיפורים' בקרב יהודים בעולם האסלאם, ראו: הנשקה 2013, עמ' 183–184.

37 בירוני 1954, עמ' 199. למלומדים נוספים שצלם נזכר הצום בשם זה, ראו: וטואט 1990, עמ' 217; נירי 1923, א, עמ' 195; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 426.

38 מקריזי 2003, ד, עמ' 945.

39 ראו: אליצור ורנד תשע"ד, עמ' 155–156.

40 בירוני 1878, עמ' 276.

41 מדרש נחומא תשל"ב, עמ' מא (וישלח ב).

42 תרגום אונקלוס 1959, עמ' 206; תרגום יונתן תשל"ד, עמ' 180.

43 על חייו ועבודתו של עבד אלחק אלסלאמי, ראו: אלפונסו 2010.

44 עבד אלחק 1998, עמ' 94.

שהמילה 'עֲשׂוּרָא' שאולה ממקורות אסלאמיים (ושמא הצורה הארמית השפיעה עליהם), שבהם נזכר 'יָם עֲשׂוּרָא' כצום שמחמד קבע למוסלמים בהשראת יום הכיפורים.⁴⁵ מהקשרם הרחב של דברי אלבירוני על יום הכיפורים, נראה שיש להעדיף את האפשרות שלפיה הוא קלט את השם 'אלעֲשׂוּרָא' ממקור יהודי.

(ה) אלוטואט כתב כי הצום נקרא 'אלעֲשׂוּר' מכיוון שהוא מתחיל בתשעה בתשרי שעה לפני השקיעה ומסתיים בעשרה בתשרי שעה אחרי השקיעה.⁴⁶ ניכר כי דבריו מושפעים מהפסוקים הנזכרים לעיל שבהם נאמר כי יום הכיפורים חל "בעשור לחדש", שכן המילה 'אלעֲשׂוּר' קרובה בצורתה למילה העברית 'עשור' או ממדרש תנחומא שבו הצום נקרא 'יום העשור'.⁴⁷

סוכות

אליעקובי קרא לחג זה 'עֵיד אלמִט'לֵה',⁴⁸ תרגום מילולי של חג הסוכות, שהוא השם המקראי של החג (ויקרא כג, לד; דברים טז, טז). אלבירוני קרא לחג 'עֵיד אלמִט'אל',⁴⁹ אף הוא תרגום מילולי של חג הסוכות וכך הוא נזכר בסידור רס"ג.⁵⁰ ייתכן שלא מדובר בתרגום מילולי מעברית, אלא בהשפעת השפה הארמית. אונקלוס תרגם את המילה סוכות כ"מִטְלֵיא" וכך היא גם מופיעה בתרגום יונתן.⁵¹ המילה המשמשת לסוכה בתלמוד היא 'מִטְלֵתָא' ואפשר למצוא אותה גם בתקופת הגאונים באחת משאלות רב אחאי גאון (בערך 680–752).⁵²

הושענא רבה

(א) ב'אלאֲתָאר אלבִּאָקֵה' אלבירוני קרא ליום זה 'עֲרָאֲפָא',⁵³ כלומר ערבה, ואילו ב'אלקֲאָנֹן אלמִסְעוּדֵי' הוא נקרא 'עֵיד עֲרָאֲפָא' (חג ערבה).⁵⁴ שם זה מופיע גם בסידור רס"ג שכינה אותו הן

45 לדוגמה: בח'ארי 1950, א, עמ' 498. על כך, ראו: ריבלין תשי"ז, עמ' 19–20; מזוז 2013.

46 וטואט 1990, עמ' 217. למלומדים נוספים שאצלם נזכר הצום בשם זה, ראו: קלקשנדי 1913, ב, עמ' 426; מקריזי 2013, א, עמ' 200.

47 מדרש תנחומא תשל"ב, עמ' מא (וישלח ב).

48 יעקובי 1960, א, עמ' 66. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: מקדסי 1907, ד, עמ' 37; וטואט 1990, עמ' 217; נירי 1923, א, עמ' 195; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 426; מקריזי 2003, ד, עמ' 945; מקריזי 2013, א, עמ' 200. אצל השניים הראשונים המילה נכתבה עם אֵלף מְקָצוּרָה, 'עֵיד אלמִט'לֵא'.

49 בירוני 1878, עמ' 277; בירוני 1954, עמ' 200; וטואט 1990, עמ' 217.

50 רס"ג תשכ"ג, עמ' קנ, רלג.

51 תרגום אונקלוס 1959, עמ' 206; תרגום יונתן תשל"ד, עמ' 180.

52 בבלי סוכה כח ע"ב; אחאי גאון תרכ"א, עמ' פט (שאלתא קסט). על חייו ועבודתו של רב אחאי גאון, ראו: אסף והורוביץ 2007.

53 בירוני 1878, עמ' 277.

54 בירוני 1954, עמ' 200. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: וטואט 1990, עמ' 217; נירי 1923, א, עמ' 195; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 426; מקריזי 2013, א, עמ' 200–201.

'ערבה' והן 'יום ערבה'.⁵⁵ השם האחרון מופיע גם ב'ספר הקבלה' לרבי אברהם בן דאוד (1110–1180).⁵⁶ הסיבה לשם זה בעבור הושענא רבה היא שלאחר חורבן בית המקדש השני בטלה המצווה להביא ענפי ערבה לבית המקדש בכל יום מימי חול המועד סוכות, להציב אותם בפניות המזבח ולהקיף אותו תוך אמירת הושענות.⁵⁷ משום זכר למקדש ולמנהג זה תיקנו חכמים את חיבוט הערבה ליום אחד בלבד, הושענא רבה.⁵⁸

(ב) לפי אלמקריזי היהודים קוראים ליום שאחרי חג הסוכות 'עיד אלְאֶתְפָּאף'.⁵⁹ המשמעות של המילה 'אֶתְפָּאף' בהקשר אסלאמי היא שהות במסגד של מי שרוצים להקדיש עצמם לאללה.⁶⁰ ייתכן שאלמקריזי התכוון לתיקון ליל הושענא רבה, שבו יהודים נוהגים לשהות בבית הכנסת ולעסוק בקריאת תורה ולימודה.

שמחת תורה

(א) ישנה התייחסות לחג שמחת תורה רק אצל שניים מן המלומדים הנזכרים לעיל. אלברוני כינה אותו בשלושה שמות. הראשון הוא 'עיד אלְג'מֶע' (חג ההיאספות) משום שביום זה היהודים מתקבצים בהר הזיתים וחוגגים.⁶¹ אכן, ידוע על תהלוכות והקפות שיהודים נהגו לקיים בהר הזיתים בשמחת תורה.⁶² שם זה אינו מוכר ממקורות יהודיים ויש לשער שהוא משקף מנהג ארץ ישראל. ב'אלקאנון אלמְסְעוּדִי' אלברוני הוסיף שתרגום המילה 'ג'מֶע' בעברית הוא עצרת ('עֲצָאֶרֶת') ושפירושה הוא היאספות החגים ('אֶגְ'תְּמָאֶע אלְאֶעֶיֶאד). יש מקום להניח שכוונתו לכך שחג זה חותם את החגים החלים בחודש תשרי.⁶³

(ב) השם השני שאלברוני ציין בעבור שמחת תורה הוא 'עיד אלְתְּבְּרִיךְ'. הוא הוסיף כי השם העברי של החג הוא 'בְּרֶפֶת', שפירושו הוא ברכה.⁶⁴ השם 'אלְתְּבְּרִיךְ' לשמחת תורה נמצא בשימוש אצל

55 רס"ג תשכ"ג, עמ' רנא, רלט.

56 אבן דאוד תשכ"ז, עמ' 14. על חייו ועבודתו של רבי אברהם בן דאוד, ראו: פרה 2010.

57 משנה סוכה ד, ה.

58 רמב"ם תשס"ד, עמ' תיג (הלכות כ-כא).

59 מקריזי 2003, ד, עמ' 945.

60 בוסקי 1978.

61 בירוני 1878, עמ' 277.

62 ראו: אבן דאוד תשכ"ז, עמ' 69; ספר הישוב תש"ד, עמ' יח-יט.

63 בירוני 1954, עמ' 200.

64 בירוני 1878, עמ' 277; בירוני 1954, עמ' 200.

רס"ג⁶⁵ ומקורו בשם הפרשה שהיהודים הרבניים קוראים אותה בבית הכנסת בשמחת תורה, 'זואת הברכה'.⁶⁶

(ג) השם השלישי שבו כינה אלבירוני את שמחת תורה הוא 'מִן מוֹסָא' (מות משה).⁶⁷ קשה להניח שמקור השם הוא יהודי משתי סיבות: (1) הוא אינו מוכר ממקורות יהודיים; (2) לפי המסורת הרבנית משה רבנו נפטר בשבעה באדר.⁶⁸ אלבירוני היה מודע לכך שמשה נפטר בחודש אדר,⁶⁹ ולכן יש לשער שכינה כך את שמחת תורה מהסיבות האלה: (1) הידיעה שבשמחת תורה קוראים בין היתר את פרשת 'זואת הברכה' שבה נזכרת פטירתו של משה; (2) מודעות לכך שבקהילות יהודיות רבות במזרח נהגו לומר בשמחת תורה קינות על פטירתו של משה ובחלקן (לדוגמה: עראק) אף נהגו מנהגי אבלות.⁷⁰

חנוכה

(א) אלבירוני הוא הראשון מבין המלומדים הנזכרים לעיל שציין את חג החנוכה. הוא כינה אותו 'עיד אלחַנְפָּה'. לשיטתו, משמעות המילה חנוכה היא ניקוי (תְּנִיט'יף) וסדר (נִט'אם).⁷¹ הניקוי הוא של טומאת אנטיוכוס, מלך יוון והסדר מכוון לסדר העולה של הדלקת הנרות.⁷² המילה חנוכה עם אֵל היידוע מצויה בסידור רס"ג וכן בתעודות גניזה.⁷³

(ב) אלקלקשנדי כתב שחלק מהיהודים קוראים לחג החנוכה 'אלרַבְּאֲנִי',⁷⁴ כלומר הרבני. אכן, בשונה מהיהודים הרבניים, הקראים אינם חוגגים את חג החנוכה משום שהוא מדרבנן ויש לשער שאלקלקשנדי התכוון אליהם.

(ג) אלוטואט טען כי חלק מהיהודים קוראים לחג החנוכה 'אלתַּפְּרִיךְ', אך לא הסביר מדוע.⁷⁵ כאמור אלבירוני כתב כי זהו אחד משמותיו של שמחת תורה.⁷⁶

65 רס"ג תשכ"ג, עמ' שסה, שעג.

66 השוו יערי תשכ"ד, עמ' 20.

67 בירוני 1954, עמ' 200.

68 בבלי מגילה יג ע"ב.

69 בירוני 1878, עמ' 278.

70 ראו: יערי תשכ"ד, עמ' 166-179, 372-374.

71 בירוני 1878, עמ' 278. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: וטואט 1990, עמ' 218; נוירי 1923 א, עמ' 197; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 428-429; מקריזי 2003, ד, עמ' 946.

72 בירוני 1954, עמ' 201.

73 רס"ג תשכ"ג, עמ' רנד; Lewis-Gibson Collection LIT2.140; Cambridge University Library T-S 12.74.

74 קלקשנדי 1913, ב, עמ' 429.

75 וטואט 1990, עמ' 218.

76 בירוני 1878, עמ' 277; בירוני 1954, עמ' 200.

(ד) אלמקריזי כתב כי יש יהודים המכנים את חג החנוכה בשם 'אלפֶרֶיכָה' ואומרים כי "בחג 'אלפֶרֶיכָה'⁷⁷ הסתיימה ירידת התורה מן השמים והיא נמסרה לראשי דתם כדי שיציבו בהיכל. באותו יום הם מוציאים את ספרי התורה בבתי הכנסת ומתברכים בהם. חג זה נחוג בעשרים ושניים בתשרי"⁷⁸. התיאור והתאריך שהוא הזכיר בהחלט מלמדים כי מדובר בשמחת תורה ולפי שעה הסיבה שבעטיה כרך חג זה עם חנוכה נשאת עלומה.

עשרה בטבת

(א) מספר מלומדים מוסלמים כתבו שהיהודים צמים בעשרה בטבת וכמה מהם אף ציינו את הסיבה לכך (סיבה העולה בקנה אחד עם האמור במקורות היהודיים), אך חוץ מאלבירוני לא נזכר בדבריהם שם לצום זה. אליעקובי כתב כי היהודים צמים במשך יום בעשרה בפֶאנון אלאַאֲתֶ'ר,⁷⁹ שמו הנארארמי של חודש החופף לחלק מחודש טבת ויש להניח שכוונתו לעשרה בטבת. אלמקדסי כתב כי אחד מצומות היהודים חל בעשרה בפֶאנון אלאַוֶל, אך לא הזכיר את שמו.⁸⁰ פֶאנון אלאַוֶל אף הוא שם נארארמי של חודש החופף לחלק מחודש טבת. רק אלבירוני ואלמקריזי ציינו במפורש שהחודש העברי שהצום חל בו הוא חודש טבת.⁸¹

(ב) אלבירוני כינה את עשרה בטבת גם בשם 'צֶןם אלהֲצֶאר' (צום המצור), על שם המצור שהטיל נבוכדנצר (בְּחֶ'תְנֶצֶר) על ירושלים.⁸² אכן, זו סיבת הצום במסורת היהודית.⁸³ עם זאת שם זה אינו מוכר ממקורות יהודיים.

תענית אסתר

(א) אלמקדסי כתב כי ליהודים יש ארבעה צומות ושהרביעי שבהם חל בשלושה עשר באדר, אך לא ציין את שמו.⁸⁴

77 ככל הנראה, האות תאא' נשמטה מהמילה 'אלתֶפֶרֶיכָה'.

78 מקריזי 2013, א, עמ' 204.

79 יעקובי 1960, א, עמ' 66. לדבריו, הסיבה שהיהודים מציינים את עשרה בטבת היא שאללה הציל את היהודים מהמון ונראה שערבב בין צום זה לתענית אסתר, אך לא כאן המקום לדון בכך. השוו אדג 1996, עמ' 73, הערה 15.

80 מקדסי 1907, ד, עמ' 38.

81 בירוני 1878, עמ' 279; מקריזי 2003, ד, עמ' 946.

82 בירוני 1954, עמ' 202. אלמקריזי אף הוא הזכיר את הצום ואת סיבתו, אך לא כינה אותו בשם. ראו: מקריזי 2003, ד, עמ' 946.

83 מלכים ב כה, א; ירמיה נב, ד; בבלי ראש השנה יח ע"ב.

84 מקדסי 1907, ד, עמ' 38.

(ב) אלבירוני כתב כי בשלושה עשר באדר חל 'צִוּם אלבוֹרִי' (צום פורים) וביאר כי משמעות המילה 'אלבוֹרִי' היא הטלת גורל (מִסְאֵה־מָה).⁸⁵ כשאלמקריזי דן בקראים הוא כינה את התענית 'צִוּם אלפור' (נכתב כ'אלפוז', טעות הנובעת מהוספת נקודה דיאקריטית מעל האות ר־א), שזו צורה נוספת ל'צום פורים'.⁸⁶ 'אלבוֹרִי' ו'אלפור' הם שיבוש של המילה 'פורים'. ייתכן ששני השמות הם תרגום של 'תענית פורים', מונח הנזכר בתשובות רב נטרונאי גאון (נפטר ב־858) בעבור תענית אסתר.⁸⁷

פורים

(א) אלבירוני ציין כמה שמות לחג הפורים. ב'אלקאנון אלמִסְעוּדִי' הוא כינה את החג 'אלבוֹרִי'.⁸⁸
 (ב) אלוטואט כינה את החג 'עיד אלפור'.⁸⁹ כאמור 'אלבוֹרִי' ו'אלפור' הם שיבוש של המילה 'פורים'.
 (ג) אלנוירי הוסיף כי היהודים מכנים את החג גם 'אלפורים'.⁹⁰ המילה פורים עם אֶל היידוע מצויה בסידור רס"ג וכן בתעודות גניזה.⁹¹
 (ד) אלוטואט גם טען כי היהודים קוראים לחג הפורים 'אלפור־יא'.⁹² אכן, זה המונח הארמי הנזכר בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי לציון חג הפורים, 'פוֹרִיָא'.⁹³
 (ה) אלבירוני הוסיף כי החג נקרא גם 'האמאן סור', משום שהיהודים עושים בו צורות (תִּמְאָת־יֵל) של המן שמכים בהן ואחרי כן שורפים אותן.⁹⁴ הצירוף 'האמאן סור' קשה לתרגום ונראה שמדובר במונח שמקורו בפרסית ויש לקרוא אותו 'האמאן סוד' (ויש להסביר שהנקודה מעל האות ז־אי נשמטה ולכן היא נראית כ־ראא'). פירוש המילה 'סוד' בשפה הפרסית הוא דליק ונגזר מהפועל 'סוֹאֶנְדָן', שפירושו הוא לשרוף.⁹⁵ (ולא מ'סוֹהֶ'תֶן', כפי שטען מרטין שריינר).⁹⁶ אלבירוני הוא ממוצא פרסי, ולכן ייתכן שהכיר את השם שהעניקו יהודי פרס לחג הפורים. שני יהודים שהמירו את דתם לאסלאם אף הם

85 בירוני 1878, עמ' 280. ראו גם: מקריזי 2003, ד, עמ' 946. ב'אלקאנון אלמִסְעוּדִי' אלבירוני השתמש במילה אחרת לציון הטלת גורל, קְרָעָה. ראו: בירוני 1954, עמ' 202.

86 מקריזי 2003, ד, עמ' 946.

87 נטרונאי גאון תשע"א, עמ' 303 (סימן קעז). על חייו ועבודתו של רב נטרונאי גאון, ראו: חבצלת 2007.

88 בירוני 1954, עמ' 202.

89 וטואט 1990, עמ' 217. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: נוירי 1923, א, עמ' 196; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 427; מקריזי 2003, ד, עמ' 946.

90 נוירי 1923, א, עמ' 196.

91 רס"ג תשכ"ג, עמ' רנו, שסא; T-S Ar.30.36.

92 וטואט 1990, עמ' 217. השוו מקריזי 2013, א, עמ' 202.

93 ירושלמי תענית ב, יב (ע"ב); ירושלמי מגילה א, יד (ו ע"א); בבלי מגילה ז ע"ב; בבלי סנהדרין יב ע"ב.

94 בירוני 1878, עמ' 280-281.

95 מילון פרסי-עברי תשס"ז, עמ' 232.

96 שריינר 1886, עמ' 266.

כרכו את שמו של המן בשם החג ובצום שקדם לו: סמואל אלמע'רבי כינה את תענית אסתר 'צום צלב האמאן' (צום תליית המן)⁹⁷ ועבד אלחק כינה את חג הפורים 'עיד האמאן' (חג המן).⁹⁸ (1) שם נוסף שאלבירוני הזכיר בעבור חג הפורים הוא 'עיד אלמג'לה' (חג המגילה).⁹⁹ שם זה אינו מוכר ממקורות יהודיים, אך יש להעיר כי רס"ג כרך את המגילה עם תענית אסתר וכינה אותה 'צום אלמגלה' (צום המגילה).¹⁰⁰

פסח

(א) אליעקובי קרא לחג הפסח 'עיד אלפטר',¹⁰¹ תרגום מילולי של חג המצות, שהוא אחד משמותיו המקראיים של החג (לדוגמה: שמות כג, טו; לד, יח; ויקרא כג, ו; במדבר כח, יז; דברים טז, טז). ייתכן שלא מדובר בתרגום מילולי מעברית, אלא בהשפעת השפה הארמית. אונקלוס תרגם את המילה מצות כ"פטירא" ובתרגום יונתן היא מופיעה כ"פטיירי".¹⁰²

(ב) אצל אלבירוני מופיע השם 'עיד אלפצח'.¹⁰³ המילה 'אלפצח' היא תעתיק של פסח, שאף הוא אחד משמותיו המקראיים של החג (לדוגמה: שמות לד, כה). אלוטואט תעתק שם זה כ'אלפסח',¹⁰⁴ ואילו אלמקריזי כ'אלבאסח'.¹⁰⁵

(*) אלמקריזי כתב כי בסוף שבעת ימי הפסח יש 'יום פביר' (יום גדול).¹⁰⁶ הוא לא הרחיב על כך וייתכן שכוונתו לאסרו חג. מכיוון שהוא לא ציין שישנו 'יום פביר' אחרי שני הרגלים האחרים, ייתכן שכוונתו לחגיגות המימונה הרווחות בקרב יהודי צפון אפריקה לאחר שביעי של פסח.¹⁰⁷

97 סמואל 1964, עמ' 21 (b5).

98 עבד אלחק 1998, עמ' 70-71.

99 בירוני 1878, עמ' 280.

100 רס"ג תשכ"ג, עמ' שיט.

101 יעקובי 1960, א, עמ' 66. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: מקדסי 1907, ד, עמ' 37; בירוני 1878, עמ' 281; וטואט, 1990, עמ' 217; נוירי 1923, א, עמ' 196; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 427; מקריזי, 2013, א, עמ' 201.

102 תרגום אונקלוס 1959, עמ' 110; תרגום יונתן תשל"ד, עמ' 100.

103 בירוני 1878, עמ' 281; בירוני 1954, עמ' 203. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: נוירי 1923, א, עמ' 196; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 427; מקריזי, 2013, א, עמ' 201.

104 וטואט 1990, עמ' 217.

105 מקריזי 2003, ד, עמ' 947.

106 מקריזי 2003, ד, עמ' 947.

107 ראו: גולדסטיין-צבאח 2010.

שבועות

(א) אליעקובי כתב כי בשישה-עשר לחזיראן היהודים חוגגים את הורדת התורה אל משה, אך לא ציין את שם החג.¹⁰⁸ חזיראן הוא שמו הנארארמי של חודש החופף לחלק מחודש סיוון ולכן יש להניח שכוונתו היא לחג השבועות. באשר לתאריך שאליעקובי ציין, ייתכן שמדובר בפליטת קולמוס. אפשרות אחרת היא שהדבר נעשה בהשפעת ספר היובלים א, א-ב שבו נאמר כי משה נצטווה לקבל את הלוחות בשישה-עשר לחודש השלישי (כלומר, סיוון) בשנה הראשונה לצאת בני ישראל ממצרים.¹⁰⁹

(ב) אלמקדסי קרא לחג 'עיד אל־אֶסְאֶבִיע', תרגום מילולי של חג השבועות,¹¹⁰ שהוא אחד משמותיו המקראיים של החג (לדוגמה: שמות לד, כב; דברים טז, י).

(ג) אלבירוני כינה את חג השבועות 'עיד אלעֶנְצֶרָה'¹¹¹ והסביר כי פירוש המילה 'עֶנְצֶרָה' הוא עצרת (עֶצְרָתָא).¹¹² האופן שבו תעתק מילה זו זהה לצורתה הארמית וייתכן שהשפעתה ניכרת כאן.¹¹³ אלקלשנדי אף הוא השתמש במילה עצרת בעבור חג השבועות, אך תעתק אותה אחרת במעט, 'עֶשְרָתָא'.¹¹⁴ אכן, אחד משמותיו של חג השבועות במקורות היהודיים הוא חג העצרת.¹¹⁵ כמו כן השימוש במילה 'עֶנְצֶרָה' בעבור חג השבועות נפוץ מאוד במקורות בערבית-היהודית של ימי הביניים.¹¹⁶

(ד) אלבירוני גם כתב כי שמו של חג השבועות נזכר בספר השלישי של התורה כ'עיד אלחֶצְאָד' (חג הקציר) שבו מביאים מן הביכורים (אל־פֶאפּוֹרָה) אל בית אללה.¹¹⁷ ככל הנראה כוונתו לויקרא כג, י: "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם כי תבאו אל הארץ אשר אני נתן לכם וקצרתם את קצירה והבאתם את עמר ראשית קצירכם אל הכהן". מכיוון שחג הקציר לא נזכר במפורש בפסוק זה, ייתכן שאלבירוני שאב גם משמות כג, טז שבו החג נזכר במפורש בשם חג הקציר ואפשר שלא מדובר בתרגום מילולי

108 יעקובי 1960, א, עמ' 66.

109 ספר היובלים תשע"ה, עמ' 130. על ספר היובלים, ראו: גרינץ 2007.

110 מקדסי 1907, ד, עמ' 37. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: וטואט 1990, עמ' 217; נירי 1923, א, עמ' 196; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 427; מקריזי, 2013, א, עמ' 201; מקריזי 2003, ד, עמ' 948.

111 בירוני 1878, עמ' 281. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: וטואט 1990, עמ' 217; נירי 1923, א, עמ' 196; קלקשנדי 1913, ב, עמ' 427; מקריזי, 2013, א, עמ' 201; מקריזי 2003, ד, עמ' 948.

112 בירוני 1954, עמ' 204.

113 השוו בבלי חגיגה כה ע"ב; בבלי פסחים סב ע"ב; בבלי שבת קמז ע"ב.

114 קלקשנדי 1913, ב, עמ' 427.

115 לדוגמה: משנה עדיות ב, י.

116 לדוגמה: רס"ג תשכ"ג, עמ' קנה-קנו; אלוני תשס"ו, עמ' 407 (רשימה מס' 108, TS K 3.24).

117 בירוני 1954, עמ' 204.

מעברית, אלא בהשפעת השפה הארמית. אונקלוס תרגם את המילה קציר כ"חֶצְדָּא" וכך היא גם מופיעה בתרגום יונתן.¹¹⁸

(ה) אלוטואט כינה את חג השבועות 'עֵיד אַלְח'טַאב' (חג הנאום).¹¹⁹ לפי אלקלשנדי, מקור השם הוא בכך שאללה דיבר (ח'אֵטַב) עם בני ישראל בהר סיני ונתן להם את עשרת הדברות.¹²⁰ שם זה אינו מוכר ממקורות יהודיים וייתכן שהוא נובע מהאמור בדברים ד, יב—יג שבו נאמר כי ה' דיבר ("וידבר"; "ויגד") אל בני ישראל בעת מתן תורה.

(ו) אלמקריזי הזכיר שם נוסף בעבור חג השבועות, כזה שלא הופיע אצל קודמיו: 'עֵיד אַלְמֶןְקַף'.¹²¹ אחת ממשמעויות המילה 'מֶןְקַף' היא מקום עמידה וככל הנראה מקורו של שם זה באירוע המרכזי שמציין החג, 'מעמד הר סיני'. גם 'עֵיד אַלְמֶןְקַף' אינו מוכר ממקורות יהודיים.

שבעה עשר בתמוז

מספר מלומדים מוסלמים כתבו כי היהודים צמים בשבעה עשר בתמוז וכמה מהם אף ציינו את הסיבות לכך (סיבות העולות בקנה אחד עם האמור במקורות היהודיים).¹²² אלכירוני היה היחיד שציין שם בעבור הצום: 'יַום אַנְשַׁקַּאק חֶצְן אַיְרְשֶׁלִים' (יום הבקעת מבצר ירושלים).¹²³ אכן, לפי המסורת היהודית, הבקעת חומות ירושלים טרם חורבן בית המקדש השני (ולפי שיטה אחרת גם טרם חורבן בית המקדש הראשון) היא הסיבה המרכזית לצום בשבעה עשר בתמוז.¹²⁴ עם זאת שם זה אינו מוכר ממקורות יהודיים.

תשעה באב

מספר מלומדים מוסלמים ציינו שהיהודים צמים בתשעה באב וכמה מהם אף מנו את הסיבות לכך (סיבות העולות בקנה אחד עם האמור במקורות היהודיים), אך לא נזכר בדבריהם שם לצום זה.¹²⁵

118 תרגום אונקלוס 1959, עמ' 128; תרגום יונתן תשל"ד, עמ' 179.

119 וטואט 1990, עמ' 217. למלומדים נוספים שאצלם נזכר החג בשם זה, ראו: נוירי 1923, א, עמ' 196; מקריזי 2013, א, עמ' 201; מקריזי 2003, ד, עמ' 948.

120 קלקשנדי 1913, ב, עמ' 427.

121 מקריזי 2003, ד, עמ' 948.

122 יעקובי 1960, א, עמ' 66; מקדסי 1907, ד, עמ' 38; בירוני 1878, עמ' 282; מקריזי 2003, ד, עמ' 948.

123 בירוני 1954, עמ' 204.

124 ירושלמי תענית ד, ה (כג ע"א) (ד:ה); בבלי תענית כח ע"ב.

125 יעקובי 1960, א, עמ' 66; בירוני 1878, עמ' 282; מקריזי 2003, ד, עמ' 948.

סיכום

שמותיהם של מועדי ישראל במקורות אסלאמיים מימי הביניים מתחלקים לכמה קטגוריות: (א) מועדים ששמותיהם תורגמו מעברית לערבית; (ב) מועדים ששם העברי (מקראי או בתרמקראי) תועתק לערבית (לעיתים באופן משובש); (ג) מועדים ששמותיהם הושפעו מהצורה הארמית של שם החג; (ד) מועדים ששם ניתן להם בשל טקס, רכיב או אירוע שנתפס מרכזי בהם; (ה) מועדים ששם לא נזכר, אלא רק התאריך שהם חלים בו.

לרוב שמות המועדים שנזכרו במאמר יש זיקה ברורה למסורת היהודית הרבנית (אלמקריזי היה המלומד המוסלמי היחיד שהזכיר את הקראים במפורש בתיאור מועדי ישראל). המלומדים שנזכרו לעיל חיו בתקופות שונות ובמקומות שונים, עובדה שעשויה להסביר את ריבוי השמות של חלק מהחגים והצומות. ככל הנראה זו תוצאה של היחשפותם לקהילות יהודיות שונות והשמות שנזכרו במאמר מלמדים על שמות חגים וצומות שרווחו בקהילות אלו. מעט מהשמות הנזכרים לעיל אינם מוכרים לנו ממקורות יהודיים וכך הודות לסקרנות האינטלקטואלית של מלומדים מוסלמים, נשתמרו שמות מועדים שלא שרדו או עלו על הכתב במקורותינו.

ליהודים וליהדות אזכורים רבים בספרות האסלאמית הימי ביניימית לסוגיה.¹²⁶ רבים מהם בעלי נימה פולמוסית במידה זו או אחרת. לעומת זאת התיאורים של מועדי ישראל לא רק שאין בהם נימה פולמוסית, אלא אדרבה, הם מלמדים אותנו על שאיפתם של מלומדים מוסלמים לרכוש ידיעות באשר לאורחות החיים של בני דתות אחרות ושופכים אור על היבט נוסף ביחסי הגומלין ביניהם.

ביבליוגרפיה

- אבישור תשנ"ז יצחק אבישור, "הערות לכינויי ערבי שבתות ומועדים בערבית-היהודית במזרח", לשינון ס/ג-ד (תשנ"ז), עמ' 335-342.
- אבן דאוד תשכ"ז ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי יוצא לאור על פי כתבי יד עם חלופי נוסחאות בצרוף לתרגום והערות ומבוא בשפה האנגלית. מהדורת גרשון דוד כהן (פילדלפיה: החברה היהודית להוצאת ספרים באמריקה, תשכ"ז).
- אדנג תשנ"ו קמילה אדנג, "היהדות והתנ"ך ב'בכתאב אלפֶדָא ואלתאריח" של אלמקדסי", בתוך חוה לצרוסיפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות: היהודים בקרב שכניהם המוסלמים (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ו), עמ' 59-68.
- אדנג 1996 Camilla Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabban to Ibn Ḥazm* (Leiden, New York, Cologne: E.J. Brill, 1996).
- אחאי גאון תרכ"א ספר שאילתות דרב אחאי גאון מאור הגולה. חלק ג, במדבר-דברים (וילנה: דפוס אברהם יצחק דוורוץ, תרכ"א).

- אלוני תשס"ו
נחמיה אלוני, הספריה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר. בעריכת מרים פרנקל וחגי בן שמאי (ירושלים: מכון בן צבי, תשס"ו).
- אליצור ורנד תשע"ד
שולמית אליצור ומיכאל רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה (ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות – קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן, תשע"ד).
- אלפונסו 2010
Esperanza Alfonso, "Abd al-Haqq al-Islāmi", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, 5 vols. (Leiden: E.J. Brill, 2010), vol. 1, pp. 6–7.
- אסף והורוביץ 2007
Simha Assaf and Yehoshua Horowitz, "Aḥa (Aḥai) of Shabḥa", *Encyclopaedia Judaica* (2nd Edition), 22 vols. (Detroit: Macmillan Reference, 2007), vol. 1, pp. 529–531.
- אשתור תש"ד
אליהו אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, כרך א: תקופת הממלוכים הבחריים (1250–1382) (ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ד).
- בואלו 1960
Jacques-Dominique Boilot, "al-Bīrūnī", *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition), 12 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1995), vol. 1, pp. 1236–1238.
- בוסורת' 1978
Clifford Edmund Bosworth, "al-Ḳalkāshandī", *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition), 12 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1978), vol. 4, pp. 509–511.
- בוסקי 1978
Georges-Henri Bousquet, "I'tikāf", *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition), 12 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1978), vol. 4, p. 280.
- מגילת תענית תרס"ח
ספר מגילת תענית. מהדורת אברהם אליהו בורנשטיין (ירושלים: דפוס שנבוים את וייס, תרס"ח).
- בירוני 1878
محمد بن احمد البيروني، الآثار الباقية عن القرون الخالية (لايزيغ: بروكهاوس، 1878).
- בירוני 1954
---، كتاب قانون المسعودي (حيدر آباد: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، 1954).
- בח'ארי 1950
محمد بن اسماعيل البخاري، صحيح البخاري، 1–9 (القاهرة: دار ومطابع الشعب، 1950).
- בן־שמאי תשנ"ג
חגי בן־שמאי, "למעשה" בערבית־יהודית כתרגום שאילה של 'ערובתא' – היום הקודם למועד: עדויות קדומות על מנהג התרת נדרים בערב ראש השנה", לשוננו נז/ב (תשנ"ג), עמ' 125–136.
- בן־שמאי 2010
Haggai Ben-Shammai, "Sa'adya Gaon", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, 5 vols. (Leiden: E.J. Brill, 2010), vol. 4, pp. 197–204.
- בר־אשר תשנ"ג
משה בר־אשר, "ערובה" ו'מעל' בערבית היהודית במערב", לשוננו נז/ד (תשנ"ג), עמ' 359–362.
- גולדסטיין־צבאה
Sasha Goldstein-Sabbah, "Mimouna", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, 5 vols. (Leiden: E.J. Brill, 2010), vol. 3, pp. 428–430. 2010
- גרינץ 2007
Yehoshua M. Grintz, "Jubilees, Book of", *Encyclopaedia Judaica* (2nd Edition), 22 vols. (Detroit: Macmillan Reference, 2007), vol. 11, pp. 473–474.

- Antonella Ghersetti, "On Mamluk Anthologies Again: The Case of Jamāl al-Dīn al-Waṭwāt and His *Ghurur al-Khaṣā'ish al-Wāḍihah wa-Urar al-Naqā'id al-Qābiḥah*", *Mamlūk Studies Review* 17 (2013), pp. 72–99. גרסטי 2013
- François de Blois, "Some Early Islamic and Christian Sources Regarding the Jewish Calendar (9th–11th Centuries)", in Sacha Stern and Charles Burnett (eds.), *Time, Astronomy, and Calendars in the Jewish Tradition* (Leiden: E.J. Brill, 2010), pp. 65–78. דה־בלואה 2014
- Yehudit Henshke, "The Contribution of the Hebrew Component in Judeo-Languages to the Revival of Spoken Hebrew", *Revue des études juives* 172/1–2 (2013), pp. 169–187. הנשקה 2013
- , "The Language of Musta'rab Jews: The Names of the Holidays in Peqi' in as a Test Case", *Journal of Semitic Studies* 63/1 (2018), pp. 201–220. הנשקה 2018
- جمال الدين محمد بن ابراهيم بن يحيى الكتبي، مباحج الفكر ومناهج العير، 1–2 (فرانكفورت: منشورات معهد تاريخ العلوم العربية والاسلامية، 1990). 1990 וטואט
- Muhammad Qasim Zaman, "al-Ya'qūbī", *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition), 12 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1995), vol. 11, pp. 257–258. זמאן 2002
- Meir Havazelet, "Natronai bar Hilai", *Encyclopaedia Judaica* (2nd Edition), 22 vols. (Detroit: Macmillan Reference, 2007), vol. 1, pp. 32–33. חבצלת 2007
- احمد بن ابي يعقوب بن جعفر اليعقوبي، كتاب التاريخ، 1–2 (بيروت: دار صادر، 1960). 1960 יעקובי
- אברהם יערי, תולדות חג שמחת תורה: השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיהן (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ד). יערי תשכ"ד
- סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות: היהודים בקרב שכניהם המוסלמים. בעריכת חוה לצרוסיפה (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשנ"ו). לצרוסיפה תשנ"ו
- מדרש תנחומא על חמשה חומשי תורה, חלק ראשון. מהדורת חנוך זונדל (ירושלים: אשכול, תשל"ב). מדרש תנחומא תשל"ב
- Haggai Mazuz, "The Day of Atonement and Yawm 'Āshūrā': From Assimilation to Differentiation", *Ancient Near Eastern Studies* 50 (2013), pp. 255–261. מזוז 2013
- , "Al-Waṭwāt's Description of Jewish Festivals—Probing the Sources of His Knowledge", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 71/4 (2018), pp. 443–453. מזוז 2018
- , "The Jewish Calendar and Calendation according to al-Maqrīzī in *al-Khiṭāṭ*", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 169 (2019), pp. 77–96. מזוז 2019
- חגי מזוז, "על תיאורו של אלמקריזי את מועדי ישראל ב'אלכ'ביר'", מורשת ישראל מזוז 2021
- 1/19 (2021), עמ' 59–71.

- מזוז 2022
מחזור לרה"ש
תשע"ב
מילון פרסיעברי
תשס"ז
- , "אליעקובי על מועדי ישראל", מורשת ישראל 2/20 (2022), עמ' 215–227.
מחזור עבודה שבלב לראש השנה כמנהג הספרדים ובני עדות המזרח (טבריה: היכלות, תשע"ב).
מילון פרסיעברי. בעריכת יעקב חכימי (ירושלים: הוצאת מינרוה, תשס"ז).
- מקדסי 1907
מקריזי 2003
מקריזי 2013
נירי 1923
נטרונאי גאון תשע"א
סמואל 1964
סמואל 2006
ספר היובלים תשע"ה
ספר הישוב תש"ד
עבד אלחק 1998
פיירסטון 2004
פרה 2010
קלקשנדי 1913
רוזנטל 1991
ריבלין תשי"ז
- مطهر بن طاهر المقدسي، كتاب البدء والتاريخ، 1–6 (باريس: ارنست لرو، 1907).
احمد بن علي بن عبد القادر المقرزي، كتاب المواعظ والاعتبار في ذكر الخطط والآثار، 1–4، تحقيق أيمن فواد سيد (لندن: مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامي، 2003).
---، كتاب الخبر عن البشر في انساب العرب ونسب سيد البشر، 1–8 (بيروت: الدار العربية للموسوعات، 2013).
احمد بن عبد الوهاب النويري، نهاية الارب في فنون الادب، 1–21 (القاهرة: مطبعة دار الكتب المصرية، 1923).
תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון. מהדורת ירחמיאל ברודי (ירושלים: מכון אופק, תשע"א).
Moshe Perlmann, "Samaw' al al-Maghribī *Iḥām al-Yahūd*: Silencing the Jews", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 32 (1964), pp. 5–93 (Arabic), pp. 33–74 (translation).
Samaw' al al-Maghribī's (d. 570/1175), *Iḥām al-Yahūd*: The Early Recension. Ibrahim Marazka, Reza Pourjavady, and Sabine Schmidtke (eds.), (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006).
ספר היובלים: מבוא, תרגום ופירוש. מהדורת כנה ורמן (ירושלים: בן צבי, תשע"ה).
ספר הישוב, כרך ב: מימי כבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב. בעריכת שמחה אסף ולאון מאיר (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ד).
'Abd al-Ḥaqq al-Islāmī, *al-Sayf al-Mamdūd fī 'l-radd 'alā Aḥbār al-Yahūd*. Edited and translated by Esperanza Alfonso (Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1998).
Reuven Firestone, "Samaw' al b. Yaḥyā al-Maghribī, Abū Naṣr", *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition), 12 vols. (Leiden: E.J. Brill, 2004), Supplement Volume, pp. 702–703.
Lola Ferre, "Ibn Da'ud, Abraham ben David ha-Levi", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, 5 vols. (Leiden: E.J. Brill, 2010), vol. 2, pp. 473–475.
احمد بن علي القلقشندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، 1–3 (القاهرة: المطبعة الاميرية، 1913).
Rosenthal, Franz, "al-Maqrīzī", *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition), 12 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1991), vol. 6, pp. 193–194.
יוסף יואל ריבלין, "קבלה, עשורא ופולחן מקדש ירושלים בקראן", תרביץ כ"א (תשי"ז), עמ' 17–48.

- ר' משה בן מימון, משנה תורה הוא היד החזקה. מהדורת שבתי פרנקל (ירושלים: הוצאת שבתי פרנקל, תשס"ד).
- רס"ג תשכ"ג
סדור רב סעדיה גאון: כתאב ג'אמע אלצלואת ואלתסאביח. מהדורת ישראל דודון, שמחה אסף ויששכר יואל (ירושלים: מקיצי נרדמים, תשכ"ג).
- רצהבי תש"ן
יהודה רצהבי, "מגילת 'תענית צדיקים' במקור ערבי", סיני קו (תש"ן), עמ' א-יא.
- שמידטקה 2010
Sabine Schmidtke, "Samaw' al al-Maghribī, al-", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, 5 vols. (Leiden: E.J. Brill, 2010), vol. 4, pp. 238–240.
- שפוטרמאדי 1995
Chapoutot-Remadi, Mounira, "al-Nuwayrī", *Encyclopaedia of Islam* (2nd Edition), 12 vols. (Leiden: E.J. Brill, 1995), vol. 8, pp. 156–160.
- שריינר 1885
Martin Screiner, "Al-Jákubi über den Glauben und die Sitten der Juden", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums* 34 (1885), pp. 135–139.
- שריינר 1886
---, "Les Juifs dans al-Beruni", *Revue des études juives* 12 (1886), pp. 258–266.
- תומס 2010
David Thomas, "Al-Ya'qūbī", in David Thomas and Alex Mallett (eds.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, vol. 2 (900–1050) (Leiden: E.J. Brill, 2010), pp. 75–78.
- תרגום אונקלוס 1959
כתבי הקדש בארמית על יסוד כתבי יד וספרים עתיקים, כרך א: תרגום אונקלוס לתורה. מהדורת אלכסנדר שפרבר (ליידן: א"י בריל, 1959).
- תרגום יונתן תשל"ד
התרגום הארמי המכונה תרגום יונתן בן עוזיאל על חמשה חומשי תורה: העתק מכ"י לונדון, בריטיש מוזיאום ADD 27031, כרך א. מהדורת דוד רידר (ירושלים: ללא שם הוצאה, תשל"ד).